ההשקעה המשתלמת של רוקפלר

הספר "ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק",[1] אלבום הניצחון של השיטה הכלכלית השלטת, הפך למרכיב מרכזי בדיאטה של פרחי בתי הספר לכלכלה

שמשון ביכלר ויהונתן ניצן

בתחילת המאה מימנה משפחת רוקפלר את הקמת בית הספר לכלכלה באוניברסיטת שיקגו. עד היום ידוע בית הספר הזה כמעוז הדוקטרינה הניאו-קלאסית, או בגילגולה הפוליטי כיום – ניאו-ליברליזם. מבית הספר הזה יצאו מיטב הממציאים של אסכולת התועלת השולית והתחרות המשוכללת. כאן התחילו את דרכם הניו-קלאסיקס ואנשי הציפיות הרציונליות של שנות השבעים; מכאן יצאו ראשי הכנסייה ומקבלי פרס נובל גארי בקר (הון אנושי), רוברט לוקאס (ציפיות רציונליות) פראנק נייט (אי-ודאות) ג'ורג' סטיגלר (היסטוריה תועלתנית) דאגלס נורת (היסטוריה מוסדית ניאו-קלאסית) ורונלד קואס (עלויות חליפין). פה המציא ג'ון קלארק את ההצדקה האידיאולוגית המתוחכמת ביותר למשטר הקפיטליסטי: את פונקציית הייצור, או יותר נכון, את אידיאולוגיית הפריון השולי של ההון. עד היום היא משמשת חלק הכרחי בלימודים באוניברסיטאות כנדבך בהפיכתם של התלמידים למאמינים. כאן טיפח מילטון פרידמן את הכת המנצחת של ימינו – הכת המוניטריסטית. המאמינים, הידועים כנערי שיקגו, הפיצו את הבשורה המוניטריסטית ברחבי העולם, ורשתם פרושה כיום מסנטיאגו עד מוסקבה. הם הולכים ומשתלטים על התודעה באזורים "המתעוררים" – מסין עד דרום-אפריקה. ראשי מחתרות אנטי-אימפריאליסטיות בעבר – מווייטנאם עד פלסטין – הולכים ונכנעים לתכתיביהם.

יש לציין שמשפחת רוקפלר, שמרבה לממן את פולחן "השחקן הרציונלי" ואת בשורת "השוק החופשי", הצטיינה מאז סוף המאה ה-19 בשפע המצאות ובמגוון חידושים בכל הנוגע להגבלת התחרות, הורדת התפוקה (למשל של הנפט), ותמרון טעמם של הצרכנים הרציונליים. הפרסום של המשפחה בא בין השאר מהתמחותה בהרצת מניות, בקידום מדיניות הסחר החופשי של ארצות הברית, במימון הצבאות הלבנים בעת המהפכה הסובייטית ברוסיה ובמימון המהפכה הנאצית בגרמניה, בחיסול מפיקים ומזקקים עצמאים של נפט בארצות הברית, בשבירת איגודים מקצועיים, בהשתלטות אלימה על אדמות נפט בארצות הברית ובאמריקה הלטינית, ובמעורבותה העמוקה במדיניות החוץ של ארצות הברית – בעיקר בתרומתה למלחמות במזרח התיכון.

אין להתפלא אפוא שמייסד השושלת, ג'ון ד. רוקפלר, אשר תרם 45 מיליון דולר לאוניברסיטת שיקגו בזמן שג'ון קלארק לימד בה, טען: "זאת ההשקעה הטובה ביותר שעשיתי בחיי."[2]

ככל שתפחו נכסי הרוקפלרים ועסקיהם התרחבו יד-ביד עם האימפריה האמריקאית, כן התפשטה הבשורה הניאו-קלאסית

משקיען. ג'ון ד. רוקפלר

משיקגו והופצה בקרב הילידים ברחבי העולם הפריפריאלי. בסופו של דבר, בנוסף לסחר ולדגל חייב לבוא המיסיונר.

ישראל שלאחר העצמאות ב-1948 לא נראתה מקום מבטיח במיוחד: המנהלים הציונים של הארגונים המדיניים והציבוריים בפלשתינה של תקופת המנדט לא הראו התלהבות מהקפיטליזם האמריקאי, מה עוד שהזיכרונות משנות השלושים, תקופת המשבר הגדול, היו עדיין טריים. הם היו קרובים יותר לניסיון הסוציאל-דמוקרטי של אירופה, ולעתים אף פיתחו שיטות ניהול מפתיעות במקוריותן. ישראל רק החלה להתגבש כמדינה חדשה, והתנאים המקומיים הוליכו להתפתחות של יוזמה ציבורית בעלת ביצועים יעילים למדי. בין היוזמות הציבוריות החשובות היו בנייה מסיבית להמוני מהגרים, תכנון חקלאי ופיתוח מגזר צבאי חזק.

אבל כל זה לא הרתיע את מפיצי הבשורה הניאו-קלאסית. זאת היתה תקופת המלחמה הקרה שהלכה והתקרבה למזרח התיכון, וההשקעה בישראל נראתה כדאית (אולי גם בגלל מחיריה הנמוכים). מכל מקום, הזרעים הראשונים נטמנו כבר בתחילת שנות החמישים, בעת מלחמת קוריאה: אז הוקם בירושלים מכון למחקר כלכלי ע"ש מוריס פאלק (תורם אמריקאי כמובן). בראש המכון התמים הזה הועמד דן פטנקין, פרופסור לכלכלה מאוניברסיטת שיקגו, שהפך מאוחר יותר לראש החוג לכלכלה ולנשיא האוניברסיטה העברית בירושלים.

פטנקין גידל במכון שורה של תלמידי מחקר שנודעו כ"נערי פטנקין". בוואקום ששרר אז בארץ הם הפכו עד מהרה לדמויות מרכזיות באקדמיה ובעמדות ניהול ציבוריות בישראל.

היצירה המשמעותית הראשונה של המכון היתה ספר מאת דן פטנקין, ושמו "המשק הישראלי בעשור הראשון".[3] זה היה ספר אקדמי שתיאר לראשונה את המשק הישראלי על פי מתודות מאקרו-כלכליות. כעבור כמה שנים הוציא המכון ספר שסיכם את העשור השני של המשק הישראלי.[4] לשני הספרים הללו היתה בעיה: הממשל והגופים הציבוריים בישראל שלטו כמעט לחלוטין בתהליך ההשקעות ובהקצאת המקורות; ולמרות זאת, ובניגוד לתיאוריה הניאו-קלאסית (ואולי דווקא משום כך), במשך שני העשורים הללו היתה הצמיחה בישראל מהמהירות ביותר בעולם בכל האינדיקטורים האפשריים (תמ"ג, תמ"ג לנפש, אחוז השקעה מהתמ"ג, השקעה לנפש ועוד). יתר על כן, ושוב בניגוד לתיאוריות הקונבנציונליות של צמיחה, מבנה ההכנסות בישראל היה יחסית שוויוני ביותר (הכנסותיו של העשירון העליון היו רק פי שלושה מאשר של העשירון התחתון), גם אם מניחים שהסטטיסטיקה הרשמית לא הכילה אוכלוסיות "אחרות".

המציאות אילצה את מחברי הספרים לפלס את דרכם בזהירות. במסווה של כתיבה אובייקטיבית, הם הרבו להצביע על "עיוותים" במשק שנוצרו באשמת "המסורת הסוציאליסטית".

שמשון ביכלר ויהונתן ניצן הם מרצים לכלכלה פוליטית באוניברסיטאות ובמכללות בקנדה ובישראל

כוהן גדול. פרידמן

הם יצרו רושם שצמיחה מהירה היא מובנת מאליה, וכי היא תהיה מהירה אף יותר אם תהיה "ליברליזציה" במשק: "אין לנו כל ספק, שניתן היה למנוע רבים מהעיוותים בהקצאת המקורות אילו נלקחו בחשבון כל השפעות ההקצאה כאשר תמריצי הצמיחה נשקלו ונקבעו על ידי הממשלה..." (לוי וקלינוב-מלול, עמ' 481).

הספר הבא ראה אור ב-1989 בעריכת יורם בן-פורת, עוד אחד מנערי פטנקין.[5] הספר מסכם את שנות השבעים והשמונים. הפעם המצב השתפר: "ישראל נמצאת בעיצומו של ניסיון להתגבר על מצוקה כלכלית חמורה שהתבטאה באינפלציה דוהרת, בעצירת הצמיחה הכלכלית ובהצטברות חוב לאומי גדול...", מבשר לנו בן-פורת (שם, עמ' 1).

הסיבות למשבר היו עדיין "משבר האנרגיה הכלל-עולמי והגידול בנטל הביטחוני עקב מלחמת יום כיפור" (עמ' 7); אבל המסקנה המתבקשת כבר נאמרת בגלוי: "ממאמרי הספר משתמע הצורך בשינוי במבנה ובכללי המשחק של המשק הישראלי" (עמ' 1).

עוד עשר שנים עברו, והפעם הגיע הניצחון המתוק. ואכן, זה שמו של הספר של מכון פאלק: "ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק". ערך את הספר אבי בן-בסט – מין שכפול של מיכאל ברונו, לשעבר נגיד בנק ישראל, מנערי פטנקין הבולטים.

האמת היא שזה לא בדיוק ספר. זה נראה יותר כמו אלבום ניצחון. וזה אכן היה ניצחון: בבנק ישראל ישב אז יעקב פרנקל, תוצר פס הייצור של אוניברסיטת שיקגו והבנק העולמי. בראשות הממשלה ישב בנימין נתניהו, אזרח אמריקאי, חסיד מרושע של בעלי "כוחות השוק" ובעיקר של אנשי עסקים בינלאומיים, חלקם ניאו-נאציים, חלקם סתם אנשי הפשע המאורגן, וביניהם סוחרי נשק, רבנים, בנקאים, מתנחלים, סוחרי נדלן ושאר אוליגרכים. משרד האוצר היה מלא עד אפס מקום בפקידים שתוכנתו באוניברסיטאות עד לשבב האחרון של מה שנותר ממוחם.

כראוי לכובשים, יש לשכתב את ההיסטוריה למען הילדים: היסטוריה בנוסח רוקפלר.

מי שמכיר את ההיסטוריה הקודמת של ישראל יופתע לגלות כי עד בואו של הסדר האמריקאי החדש בשנות התשעים היו בישראל תמיד רק תוהו ובוהו, משברים, אינפלציה ומיתון, והכל באשמת המסורת הבולשביקית, המפלגות הפוליטיות והבירוקרטיה הממשלתית.

והנה באה שנת 1985, וחיל הפרשים הגיע, בצורת נערי פטנקין, שעמלו קשות לאלף בינה את "קברניטי המשק" ולהשפיע עליהם "לשחרר" את המשק מידי "הבירוקרטיה", וכמובן, "לאזן את התקציב".

כאן נכונה הפתעה גדולה יותר לקורא. הספר טוען שוב ושוב כי מי ש"שיחרר" את ישראל מציפורני הבירוקרטים וממלתעות הפוליטיקאים, הוריד את האינפלציה והעלה את הצמיחה, היו לא פחות מאשר מחבר הספר וחבריו במכון פאלק.

על פי ההיסטוריה המשוכתבת: "השינוי הדרמטי הזה בהתפתחויות הכלכליות הוא בראש ובראשונה תוצאה של שינוי עמוק בתפיסה הכלכלית של קובעי המדיניות... לתוכנית הייצוב ביולי 1985 [שבראשה עמדו נערי פטנקין] היתה חשיבות מכרעת בייצוב המשק ובחילוצו מהמשבר, אולם היא היוותה גם נקודת מפנה בתפיסה הכלכלית של שתי המפלגות הגדולות: ממשק שבו לממשלה מעורבות ניכרת כמעט בכל תחומי הפעילות הכלכלית, הן במישרין והן בעקיפין, לכלכלה המבוססת יותר ויותר על כלכלת שוק..." (עמ' 1).

צריך באמת להיות אטום לחלוטין כדי להאמין שכמה פקידים ממשלתיים בבנק ישראל, באוצר ובאוניברסיטאות מבצעים מהפכה "ליברלית", באמצעות "שינוי עמוק בתפיסה הכלכלית של קובעי המדיניות".

אלבום הניצחון ממשיך: "צמצום גודלה של הממשלה, הרפורמות המבניות והתהליכים המדיניים באזורנו תרמו להאצת הצמיחה של המשק ובמיוחד להתרחבות התוצר העסקי. כך גדל משקלו של התוצר העסקי מאז תוכנית הייצוב בהתמדה מ-59 אחוז ב-1984 ל-67 אחוז ב-1998. אולם הצמיחה והעלייה ברמת החיים גבתה גם מחיר – גדל האי-שוויון בחלוקת ההכנסות במשק..." (עמ' 2).

ככה משכתבים את ההיסטוריה ומוחקים וטוענים מחדש את הזיכרון המנוכר.

כאן לפתע מסופר לנו בדרך אגב, שהצמיחה בשנות התשעים "גבתה מחיר". אין ברירה, אומרים מדעני הכלכלה, אין ארוחות חינם: כולנו נשלם באי-שוויון. אבל החלק הראשון של המשפט הוא הפנינה: בתוכו מגולם עולם ומלואו.

בגלל "צמצום גודלה של הממשלה", "הרפורמות המבניות" ו"התהליכים המדיניים" התחוללה צמיחה – ולא סתם צמיחה, אלא מואצת.

הפרסום של משפחת רוקפלר בא בין השאר מהתמחותה בהרצת מניות, במימון הצבאות הלבנים בעת המהפכה הסובייטית ברוסיה ובתמיכה במהפכה הנאצית בגרמניה, בשבירת איגודים מקצועיים ובהשתלטות אלימה על אדמות נפט

תרגום: "צמצום גודלה של הממשלה" אינו נעשה חלילה במספר השרים בממשלה, בעוזריהם, במקורביהם ובשאר הטפילים שהתרבו לאחרונה, אלא הוא נעשה באמצעות חיתוך חד בהוצאות לשירותים הציבוריים; באמצעות פירוק המעט שנותר מתשתית הרווחה ונטישת המחויבות לאוכלוסיית הנתינים. "הרפורמות המבניות" הוא ביטוי יפה להפרטה בחצי חינם למקורבים ולשוד הנכסים שבבעלות הציבורית לטובת בעלי הון מקומיים ובינלאומיים; הרפורמות כוללות גם את הסרת ההגנה מהחקלאים ומהתעשיות הקטנות לטובת "השוק החופשי" של אסיה. ליתר ביטחון, כחלק מהרפורמה, וכדי לרפות את ידי העובדים היצרנים, הוסיפו תיסוף מתמיד של השקל וריבית הגבוהה פי שניים מהממוצע במדינות המפותחות. "התהליכים המדיניים באזורנו" הם הסדר הוושינגטוני החדש. והקצפת נמצאת במשפט האחרון: "כך גדל משקלו של התוצר העסקי", שהרי כל הרפורמה של בן-בסט ושאר המשרתים היתה מיועדת מלכתחילה אך ורק לתהליך זה.

בקיצור, בשנות התשעים היה שינוי באופי ההצבר הקפיטליסטי בעולם, ובעיקר במדינות הקפיטליסטיות המפותחות. מדינה אחר

נער פטנקין. ברונו

משיקגו לירושלים. פטנקין

בשנות החמישים והשישים ההכנסה לנפש צמחה בממוצע בשיעור של 6 אחוזים. בשנות התשעים, עם ניצחון הניאו-ליברליזם והשתררות "הכלכלה החדשה", צלל שיעור הצמיחה לנפש לרמה של 1.9 אחוזים

מדינה נכנעה לשינוי זה. בכולן הופחתו באופן דרסטי ההוצאות על שירותים ציבוריים. בכולן ירדו ההשקעות הממשלתיות לנוכח "השינוי המבני". בכולן החלה ההפרטה הזולה של עמדות המפתח המשקיות, ובכולן עלה זרם תנועת ההון הבינלאומי. ברובן עלו לשלטון הפורמלי טיפוסים פליליים ועל סף הפליליים כמו שרון, שיראק וברלוסקוני. אבל ישראל, כמובן, היא מקרה מיוחד: לא מדובר חלילה בשינוי באופיו של הקפיטליזם העולמי, אלא במדיניות אמיצה של "מקבלי החלטות", שבנוסף לכל בטוחים שהם מהפכנים מקוריים.

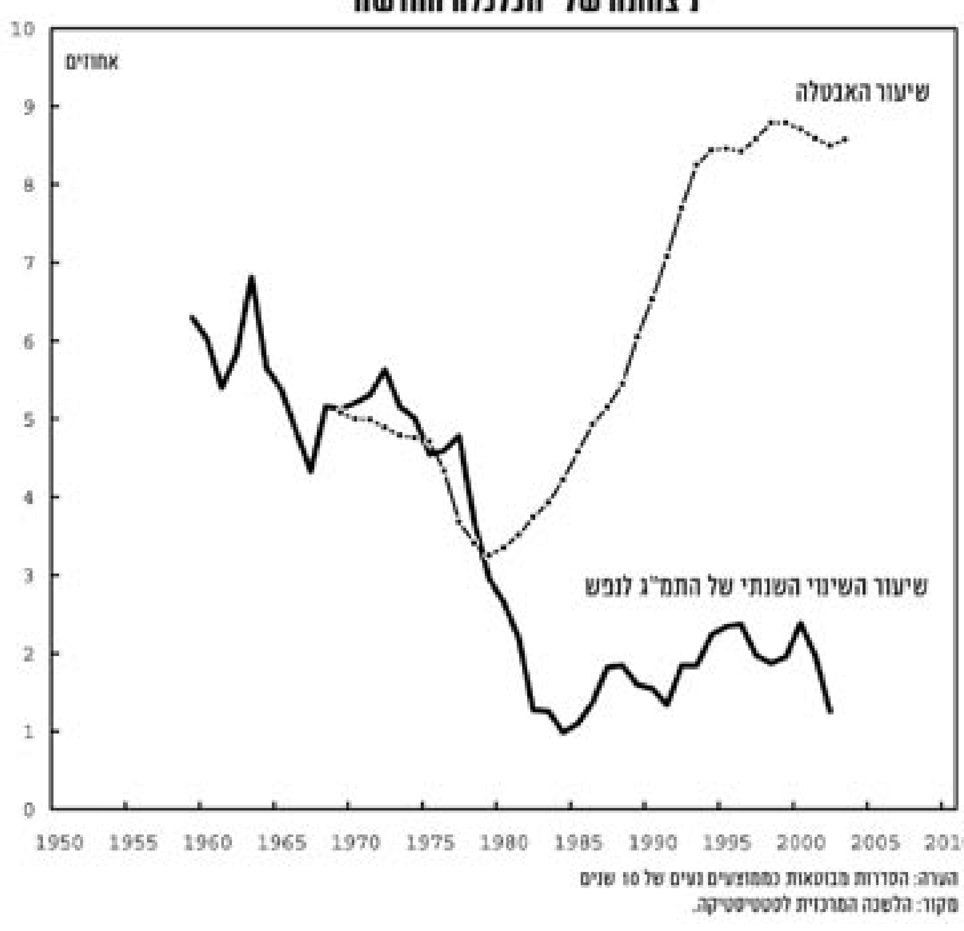
טוב, הבנו את הסיבות. עתה ניגש לתוצאות: הצמיחה. כאן נכונה לנו הפתעה: כמו בועת ההיי-טק בארצות הברית, גם הצמיחה האופורית התגלתה כאגדה פוסט-מודרנית. שהרי הכל ממילא נראטיבי כזה, כאילו צמיחה.

הגרף שלהלן בוחן את ההיסטוריה המשקית של ישראל בחמישים השנים האחרונות, והסיפור נראה שונה לחלוטין מהסיפור של בן-בסט ושות' במכון פאלק. בגרף מוצגות שתי קטגוריות: האחת, שיעור השינוי השנתי באחוזים של התוצר המקומי הגולמי לנפש (היא נחשבת למדד המצרפי הטוב ביותר לצמיחה ולמיתון); השנייה, אחוז האבטלה מכוח העבודה.

מתברר, על פי הגרף, שבתקופה "הבולשביקית" של שנות החמישים והשישים ההכנסה לנפש צמחה בממוצע בשיעור של 6 אחוזים בשנה. בשנות השבעים והשמונים, עם עליית "הכלכלה הגדולה", כניסת הליכוד לממשלה והתחלת ההחדרה של הליברליזם הצבאי, שיעור הצמיחה צנח לרמה של 2.3 אחוזים. בשנות התשעים, עם הניצחון הסופי של הניאו-ליברליזם והשתררות "הכלכלה החדשה" צלל שיעור הצמיחה לנפש עד לרמה של 1.9 אחוזים. כל זאת, כאשר מדובר באופוריה של השנים עד 2001, כאשר ההיי-טק היה בשיאו ולמכפילים בבורסות של ניו יורק ותל-אביב טרם קראו בועה. מאז ועד היום, אגב, ירד הממוצע השנתי לרמה של מינוס 0.2.

זה צד אחד של החיים. הצד השני, הצד הקשה, הוא האבטלה, וזאת מצויה בעלייה מתמדת מאז תור "הליברליזם" של בגין באמצע שנות השבעים. בשנות התשעים האופוריות היא מגיעה כבר לרמה של 9 אחוזים. מכיוון שהגרף מציג קטגוריות המחושבות על פי ממוצעים ארוכי טווח (כדי למתן את הקפיצות ולזהות מגמות) נבצר מהקורא לראות את נתוני האבטלה המבהילים של השנים האחרונות, אבל גם כך המצב נראה די רע.

ניצחונה של "הכלכלה החדשה"

הערה: הסדרות מבוטאות כממוצעים נעים של 10 שנים
מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

כאן יש לציין שלמעשה אין צורך לקרוא את כל הספר: כל הסיסמאות כתובות כבר בשני העמודים הראשונים. מי שמתעקש יכול להמשיך ולספוג את הסיסמאות הללו לאורך כל הספר. אדם משכיל המעוניין לקבל תמונה של המשק הישראלי, שלא לדבר על ההתפתחות ההיסטורית של ישראל, ולו משוכתבת – לא יבין ממנו מאומה. הוא יקבל אוסף של מאמרים פלצניים בעלי משפטים מסובכים, פה ושם סימנים פסבדו-מתמטיים וטבלאות רגרסיה בלתי קריאות. וחלילה, הוא לעולם לא יקבל טבלת נתונים גולמיים. תמיד טוב להסוות חוסר ידע ובנליות תחת שיעורי תזוזה מעובדים ומקודדים. כל העורמה הזאת נראית כאילו היא שיא ההגות המדעית. אל דאגה: זוהי מחלה רווחת במרבית כתבי העת הכלכליים, ולמעשה של רוב "מדעי החברה", והיא נועדה להסתיר חוסר יכולת. כך למשל המאמר המרכזי בספר, של יוסף זעירא ומישל סטאבצ'ינסקי, המסביר את תהליך "הקטנת גודלה היחסי של הממשלה בישראל אחרי 1985", כתוצאה [לא פחות ולא יותר] מירידת הוצאות הביטחון... ושימו לב שהירידה בהוצאות הביטחון היא (לאחר עיון מדעי כבד) כתוצאה "מהירידה ברמת הסכסוך הישראלי-הערבי" (עמ' 15). הספר מלא בפנינים והברקות ממין זה, והכל תוך מבחנים סטטיסטיים, קורלציות ומתאמים. רק עין פשוטה ובלתי מיומנת של ילד או יליד יכולה להבחין שהמלך עירום, שמן ואכזר.

האמת העצובה היא שההוצאה "הציבורית" לא פחתה, לא בישראל ולא בעולם המערבי. להפך: ההוצאה הממשלתית גדלה בכאחוז מהתמ"ג. השאלה היא רק מה עשו בה, ולמי העבירו

הרפורמה ניצחה, המשק קרס. בן-בסט וידידים, 2000. צילום: עמוס בן-גרשום, לע"מ

אותה. נראה שהיא מועברת יותר ויותר לסעיפי ההכנסה של הסקטור העסקי. אבל לשם כך אין זקוקים לכלכלנים.

ועצובה עוד יותר העובדה שאין בספר שום דבר חדש. הכל שחוק ונאמר כבר פעמים רבות. שהרי זו מטרתו של הספר: שיכתוב ותעמולה.

הדברים החשובים, שעשויים להכות בתודעה, לנצנץ ואפילו לרגע – תמיד מועלמים: גיאורג לוקאץ' כינה זאת "מחסומי תודעה". אבל אנו, מהצד השני של החיים, כבר מכירים את המחסומים האלה שהלכו וגבהו עם הכיבוש. זאת האטימות המפורסמת של המנצחים.

הספר של בן-בסט ושות' לא מעז לגעת בעסקים הגדולים ששולטים בישראל, וממנים בין השאר את התועמלנים והמשכתבים. הוא לא שמע על הפשע המאורגן הבינלאומי שהגדיל את אחיזתו במשק הישראלי ובתקשורת הישראלית ושולט בנתחים לא מבוטלים של הפוליטיקה הישראלית. הספר מתיימר לעסוק באופן רציני ב"בעיות המוניטריות" של ישראל ובמאזן התשלומים שלה, אבל ברור שהוא משתדל לא לדעת שישראל הפכה לאחד המרכזים הגדולים בעולם של הלבנת ההון. הספר לא שמע על החלוקה מחדש של ההכנסות ועל התרוששות השכירים בישראל. ובעיקר, הספר אינו עוסק בזוטות כמו אובדן יכולתם של השכירים לקנות דירה או לקבל פנסיה לעת זיקנה, או בפלסטינים בשטחים הכבושים וברשות הפלסטינית; אלה הרי מהווים רק שבריר אחוז בתמונה הכוללת של חזון השוק החופשי. הוא אינו עוסק בכלכלה הפוליטית של הביטחון הלאומי בישראל, לא בשטחים הכבושים ולא בכלכלת ההתנחלויות ועלויות הכיבוש. אלה נושאים מלוכלכים, שכלכלנים אקדמאים היודעים את נפש אדוניהם מוטב להם שידחקו אותם מתודעתם.

וכך, כשהכל משגשג, וכוחות השוק פורחים, ומשרתי האדונים מאושרים, המשק הישראלי מצוי במיתון הכבד ביותר ששרר אי פעם בישראל. לראשונה בהיסטוריה הישראלית הקצרה, בעזרת כוחות השוק בלבד, ובעזרת ממשלה ימנית שאוהדת בקנאות את היוזמה העסקית, הנתמכת על ידי האוליגרכים הרוסים וראשי הממשל האמריקאי – התוצר הלאומי הגולמי ירד והאבטלה הגיעה לשיא של כל הזמנים.

בן-בסט וחבריו יכולים לחייך. הרפורמה ניצחה: בשנה שבה הכנסות השכירים ירדו בשמינית, פרחו נכסי "הכלכלה הגדולה" במאות אחוזים. אין מה לדבר: ההשקעה הקטנה של ג'ון רוקפלר בסוף המאה ה-19 הצמיחה תשואת ענק בסוף המאה העשרים. ✪

הערות:

1 בן-בסט אבי (עורך) (2001) **ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק. המשק הישראלי 1985–1998. קובץ מחקרים לזכרו של מיכאל ברונו.** תל-אביב: עם-עובד, המכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק.

2 Collier, P & D. Horowitz, (1976) *The Rockefellers. An American Dynasty.* N.Y: Holt, Reinehart and Winston, p.50

3 פטנקין, ד. (1965) **המשק הישראלי בעשור הראשון**. ירושלים: מכון פאלק.

4 הלוי, נ. ור. קלינוב-מלול (1968) **התפתחותה הכלכלית של ישראל**. ירושלים: אקדמון.

5 בן-פורת, י. (עורך) (1989) **המשק הישראלי בחבלי צמיחה.** תל-אביב: עם-עובד ומכון פאלק.